

"DEZE VERGADERING... BESCHOUWT, DAT ONDER DE OMSTANDIGHEDEN HET VOLK NIET GERECHTVAARDIGD IS, MET DEN OORLOG VOORT TE GAAN..." 'N ONTLEDING VAN DIE REDES WAAROM DIE BOER- AFGEVAARDIGDES BY VEREENIGING OP 31 MEI 1902 DIE BRITSE VREDESVOORWAARDES AANVAAR HET

Fransjohan Pretorius¹

Summary

In this article the course of events since the Dutch prime minister, Kuyper, offered his mediation for peace in South Africa on 25 January 1902 to the British prime minister, Lord Salisbury, until the signing of the Peace of Vereeniging on 31 May 1902, is outlined. Seven factors which acted reciprocally to cause the Boer delegates to accept the humiliating British peace conditions are singled out. These were: the lack of supplies that was particularly critical in the Eastern and south-eastern Transvaal and the Free State district of Heilbron, the growing threat that blacks posed to the commandos, the desperately dangerous position of Boer women and children who roamed the veld, the suffering and deaths of Boer women and children in the concentration camps, the realisation that Britain could not be vanquished in war by the dwindling Boer forces alone without foreign intervention, the adverse effect of pedestrians on the Boers' war effort in the guerrilla phase, and the shortage of arms and ammunition among the Boers.

Op die vergaderings van die Vrystaatse kommando's aan die einde van April en vroeg in Mei 1902 om afgevaardigdes te kies wat by Vereeniging byeen moes kom om te besluit oor die voortsetting van die Anglo-Boeroorlog al dan nie, is "een stem als van donder" gehef vir die behoud van die republieke se onafhanklikheid.² Op baie Transvaalse vergaderings is dieselfde besluit geneem.³ Met die eerste byeenkoms van die afgevaardigdes by Vereeniging op 15 Mei, het pres. MT Steyn en genls. CR de Wet (Vrystaat) en JH de la Rey (Zuid-Afrikaanse Republiek) sterk standpunt ingeneem dat die afgevaardigdes met 'n vaste opdrag van hul kiesers gekom het, naamlik om die onafhanklikheid te behou.⁴ Waarom het die afgevaar-

¹ Dept. Historiese en Erfenisstudies, Universiteit van Pretoria.

² JD Kestell en DE van Velden, *De vredesonderhandelings tusschen de regeeringen der twee Zuid-Afrikaansche republieken en de vertegenwoordigers der Britsche regeering*, Amsterdam, 1909, p. 91.

³ WJ de Kock, "Die Vrede van Vereeniging", in JH Breytenbach (red.), *Gedenkalbum van die Tweede Vryheidsoorlog* (Kaapstad, 1949), p. 316.

⁴ Kestell en Van Velden, p. 51.

digdes dan op 31 Mei by Vereeniging met 54 stemme teen 6 besluit om die Britse vredesvoorwaardes te aanvaar waardeur die republieke hul onafhanklikheid prysgegee het?

'n Nota wat dr. Abraham Kuyper, die Nederlandse minister-president, op 25 Januarie 1902 aan die Britse regering gestuur het waarin hy sy bemiddeling aangebied het om 'n einde aan die oorlog in Suid-Afrika te bring, het die proses aan die gang gesit wat op 31 Mei 1902 tot die ondertekening van die Vrede van Vereeniging, en dus die einde van die Anglo-Boereoorlog, gelei het. Hoewel die Britse eerste minister, lord Salisbury, Kuyper se aanbod om bemiddeling vir vrede van die hand gewys het, het Salisbury nogtans die korrespondensie aan lord Kitchener, opperbevelhebber van die Britse magte in Suid-Afrika, deurgestuur met die voorstel om dit aan die Boereleiers te oorhandig. Op 4 Maart het Kitchener die korrespondensie net so aan SW Burger, waarnemende president van die ZAR, deurgestuur.⁵

Dit is opvallend dat Kitchener hierdie korrespondensie slegs aan Burger en nie ook aan Steyn gestuur het nie. Steyn was persoonlik van mening dat Kitchener hom doelbewus oor die hoof gesien het en liewer met die leiers geskakel het wat in die verlede geneig was om oor vrede te wou onderhandel. Hy was ook verontwaardig dat Burger die ooreenkoms wat hy (Steyn) met pres. Paul Kruger aan die begin van die oorlog aangegaan het - dat nie een van die twee Boereregerings eensydig met die Britte sou onderhandel nie - verbreek het.⁶

Waarop het Steyn sy mening gegrond? Daar was inderdaad in die loop van die oorlog verskeie geleenthede waartydens leiers van die Zuid-Afrikaansche Republiek (ZAR), soos kmndt.-genls. Piet Joubert en Louis Botha en pres. Paul Kruger en waarnemende pres. Burger, die begeerte uitgespreek het om vrede te sluit, of ontmoetings met hul Vrystaatse eweknieë aangevra het omdat hulle begerig was om vrede te sluit, of waartydens hulle op Britse inisiatief eensydig met lords Roberts of Kitchener kontak gehad of vredesamesprekings gevoer het. Dit is nie hier gepas om al die gevalle te bespreek nie. 'n Volledige uiteensetting daarvan word deur Leopold Scholtz in sy werk oor die betrekkinge tussen die twee republieke tydens die Anglo-Boereoorlog gegee.⁷ Hier hoef slegs drie gevalle gemeld te word.

Die eerste geval het tussen 7 en 11 Junie 1900, d.w.s. kort ná Roberts se besetting van Pretoria, voorgekom. Die Britse opperbevelhebber het naamlik deur bemiddeling van verskeie persone, onder meer mev. Annie Botha, 'n vredesaanbod aan

⁵ Kestell en Van Velden, pp. 1-7.

⁶ NJ van der Merwe, *Marthinus Theunis Steyn, 'n lewensbeskrywing*, Vol. II (Kaapstad, 1921), pp. 71 en 82-3; De Kock, pp. 308-9.

⁷ WL v R Scholtz, *Die betrekkinge tussen die Zuid-Afrikaansche Republiek en die Oranje-Vrystaat, 1899-1902* (Ongepubliseerde MA-verhandeling, RAU, 1972), *passim*.

Botha gemaak. Ofskoon Roberts in sy verslag oor die gebeure geskryf het dat mev. Botha met haar terugkeer aan hom die versekering gegee het dat Botha, sy offisiere en sy manskappe "heartily tired of the war" was en Botha hom baie graag sou wou ontmoet met die doel om oor te gee, het Botha volgens kmdt. Ben Viljoen 'n sterk bewoorde weiering aan Roberts gerig.⁸ Dit is nie onmoontlik nie dat Kitchener teen Maart 1902 kon reken dat Botha bykans twee jaar later nou wél hartlik siek vir die oorlog was, te meer na aanleiding van die tweede meldenswaardige geval, naamlik Botha se bereidwilligheid om sy (Kitchener se) aanbod tot vredesamesprekings aan te neem en hom op 28 Februarie 1901 by Middelburg daarvoor te ontmoet.

Dit was weer mev. Botha wat die tussenganger was. Kitchener het Louis Botha laat weet dat hy gewillig was om oor vrede te praat, mits die kwessie van die onafhanklikheid van die republieke nie geopper word nie. Tydens die gesprek het Botha met sekerheid verklaar dat hy geen voorstelle deur sy mense aangeneem sou kry wat nie die onafhanklikheid insluit nie. Daar is ooreengekom dat Kitchener 'n brief aan Botha sou rig waarin 'n aanbod van die Britse regering vervat sou word.⁹ Die afloop hiervan word hier onder bespreek.

Die derde geval was toe Kitchener uit die onderskepte korrespondensie tussen die Boereregerings wat op 11 Julie 1901 op die dorpie Reitz in Britse hande geval het, onder die indruk gekom het van die wankelmoedigheid van die ZAR-regering en, daarteenoor, Steyn se standvastige reaksie. Dit was spesifiek die wanhoop aan 'n gunstige afloop van die oorlog wat gestraal het uit 'n brief van die ZAR-regering aan die Vrystaatse regering gedateer 10 Mei 1901, drie weke nadat die Boereregerings by Waterval gesamentlik besluit het dat die oorlog kragtig voortgesit sou word, en die ZAR-regering se kontak (deur middel van Kitchener) met Kruger in Nederland, waaruit die ZAR-regering se wankelmoedigheid geblyk het. Daarteenoor was Steyn se skerp teregrywingsbrief aan die ZAR-regering van 15 Mei wat by die gebuete korrespondensie ingesluit was, vir die Britse opperbevelhebber 'n verdere aanduiding dat toenadering oor vrede nie met Steyn moet begin nie.¹⁰

Hierdie weifeling by die Transvalers kon nie ongesiens by Kitchener verbygegaan het nie, en daarom is Steyn se gevoel dat Kitchener liewer die huiweriges geteiken het, waarskynlik nie verkeerd nie. Dr. WJ Leyds, die gevolmagtigde gesant van die ZAR in Europa, het later uit 'n pro-Afrikaner-nasionale standpunt verklaar dat Kitchener goed geweet het "met wien inen het eerst moest aanbinden: met Schalk

⁸ JH Breytenbach, *Die geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog in Suid-Afrika, 1899-1902*, VI (Pretoria, 1996), pp. 168-73.

⁹ De Kock, p. 304.

¹⁰ Van der Merwe, pp. 71-5; De Kock, p. 306.

Burger, den weifelendste onder die leiders, en niet met Steijn, den man van sta-vast. Door Burger zou Steijn moeten worden bereikt; niet omgekeerd.¹¹

Dit is nodig om die Middelburg-samesprekings van 28 Februarie 1901 en die afloop daarvan in oënskou te neem, aangesien dit as die belangrikste voorloper van die Vrede van Vereeniging gesien kan word.¹² Die vredesvoorwaardes wat sir Joseph Chamberlain, Britse koloniale sekretaris, voortspruitend uit die Middelburg-samesprekings op 7 Maart 1901 aan Botha voorgelê het, het daarop neergekom dat albei republieke hul onafhanklikheid sou verloor, dat die militêre regering so spoedig moontlik deur kroonkolonie-bestuur vervang sou word, gevolg deur verteenwoordigende bestuur en uiteindelik "the privilege of self-government". Krygsgevangenes sou na hul vaderland teruggebring word sodra vervoerreëlings getref kon word. Nederlands sou in die skole gebruik en onderrig word, waar die ouers dit verlang, en in die howe toegelaat word. Lenings vir rehabilitasie sou toegestaan word en £1 miljoen sou deur die Britse regering geskenk word om skadevergoeding te betaal vir rekwisities deur die republikeinse regerings of Boere-offisiere te velde. Die gekwalifiseerde stamreg wat vir swart mense in die Kaapkolonie en Natal geld, sou nie na die voormalige republieke uitgebrei word voor die toekenning van verteenwoordigende regering nie. Amnestie sou nie aan Kaapse en Natalse rebelle toegestaan word nie.¹³

Hierdie vredespoging het egter misluk, aangesien Botha die vredesvoorwaardes van die Britse regering op 16 Maart 1901 verwerp het. Dit sou nogtans as belangrike basis dien waarop die uiteindelijke vredesvoorwaardes van Mei 1902 geskoei sou word.

Hoe dit ook al sy, die Nederlands-Britse korrespondensie sedert 25 Januarie 1902 het sy loop geneem. Op 27 Maart 1902 het Steyn by Roodewal aan Brakspruit in die Wes-Transvaal rapport van Burger oor die kwessie en die moontlikheid van vrede ontvang. Daar is besluit op 'n ontmoeting van die twee Boereregerings by Klerksdorp, waarby ook Botha, De Wet en De la Rey teenwoordig sou wees. Tussen 9 en 11 April het hulle gevolglik op Klerksdorp onder voorsitterskap van Burger aan die moontlikheid van vrede aandag gegee. Daar was twee denkrigtings: dié van voorstanders en teenstanders van vredesonderhandelinge met Brittanje, maar dit wil voorkom of selfs die voorstanders gehoop het dat hulle vrede met

¹¹ WJ Leyds, *Vierde verzameling (correspondentie 1900-1902)*, Deel I, Eerste Band ('s-Gravenhage, 1934), p. XLIX.

¹² Kyk SJ du Prez, *Vredespogings gedurende die Anglo-Boereoorlog tot Maart 1901* (Ongepubliseerde MA-verhandeling, Universiteit van Pretoria, 1976).

¹³ LS Amery (red.), *The Times history of the war in South Africa*, V (Londen, 1907), pp. 188-90; De Kock, pp. 304-6.

behoud van hul onafhanklikheid sou kon kry.¹⁴ Uit die verslae van Botha, De Wet en De la Rey was dit duidelik dat die blokhuislinies die militêre operasies van die kommando's erg gekortwiek het. Daar was ook 'n algemene gebrek aan graan, vee en perde. Nogtans was die gees onder die burgers oor die algemeen goed.¹⁵ Op voorstel van genl. JBM Hertzog, regsadviseur van die Vrystaat, is daar besluit om aan Kitchener sekere voorstelle te doen as grondslag vir verdere onderhandelinge oor vrede. Die basis daarvan was - naïewelik - die behoud van onafhanklikheid.¹⁶

Tussen 12 en 17 April het die republikeinse regeringslede met Kitchener by Melrose-huis, die Britse militêre hoofkwartiere in Pretoria, onderhandel. Op 14 April het lord Milner hom by hulle gevoeg.

Milner en Kitchener het oor die onderwerping van die republieke nie eenderse standpunte gehuldig nie. Milner wou graag 'n algehele militêre onderwerping sien - die oorlog moes voortgaan tot daar van die Boereleiers nie een meer oor sou wees nie, anders sou daar ná die oorlog outomaties na hulle as die politieke leiers opgesien word deur die gewese burgers van die republieke. En in Kitchener het Milner weinig vertroue gehad, aangesien hy volgens hom te toegeeflik en vaag met sy toegewings was.¹⁷ Daarteenoor wou Kitchener 'n einde aan die oorlog hê. Trouens, sy toenemende ongeduld om die voortslepende oorlog te beëindig, kan hoofsaaklik toegeskryf word aan sy strewe om beskikbaar te wees vir die aanstelling as opperbevelhebber in Indië. Hierdie ongeduld is juis weerspieël deur sy kragdadiger toepassing van die verskroeiende aarde-beleid.¹⁸

Dit wek geen verbasing nie dat die Boerevoorstelle onmiddellik deur Kitchener verwerp is. Steyn, wat reeds baie siek was - die psigo-fisiologiese gevolg van deurlopende stres oor bykans drie jaar¹⁹ - het aangedui dat nie die Boereregerings nie, maar die volk, oor onafhanklikheid moes beshis. Die reaksie van Chamberlain in Britanje was eenvoudig dat die Middelburg-voorstelle aangebied word, met wysigings soos deur Milner en Kitchener in die loop van onderhandeling toegegee mag word. Dit kon die Boereregerings na die volk neem.²⁰

¹⁴ De Kock, pp. 309-10.

¹⁵ Kestell en Van Velden, pp. 21-3; De Kock, p. 311.

¹⁶ De Kock, p. 312.

¹⁷ *Ibid.*, pp. 312-3.

¹⁸ SB Spies, "Horatio Herbert Kitchener", in WJ de Kock en DW Krüger (reds.), *Suld-Afrikaanse biografiese woordeboek*, II (Kaapstad, 1972), p. 375.

¹⁹ A McLeod en F Pretorius, "MT Steyn se ervaring van die Anglo-Boereoorlog vanuit 'n sielkundige perspektief", *Historia*, 47(1), Mei 2002, pp. 33-55.

²⁰ De Kock, pp. 313-6.

Hierop het die Boereregerings ooreengekom dat die ZAR en die Vrystaat deur middel van vergaderings by die kommando's elk dertig afgevaardigdes sou kies, wat dan op 15 Mei by Vereeniging byeen sou kom.²¹

Die eerste saak wat op 15 Mei in die groot "tent der saamenkomst" by Vereeniging uitgespreek moes word, was of die afgevaardigdes gebind is deur die opdragte wat hulle van hul kommando's ontvang het, en of hulle gevolmagtigdes was wat mekaar se standpunte kon aanhoor en dan volgens eie oortuiging stem. Steyn, De Wet en De la Rey was van mening dat hulle deur hul opdrag gebind was. Botha, Burger en Lukas Meyer het daarvan verskil. As regsadviseur vir die Vrystaat het Hertzog beslis dat die afgevaardigdes volgens eie oortuiging kon stem. Jan Smuts, in sy hoedanigheid as regsadviseur vir die ZAR, het sy standpunt ondersteun, en dit is só aanvaar.²² Dit sou 'n belangrike bydrae tot vrede lewer.

Onder voorsitterskap van genl. CF Beyers is daar vir drie dae, tussen 15 en 17 Mei, oor die toestand in die republieke gepraat. Botha het 'n sombere prentjie geskets van die situasie ten opsigte van graan, slagvee, perde, die beperkinge wat die blokhuyslinies op sy kommando's geplaas het, en die swart bedreiging vir sowel die kommando's as die Boerevroue op die Transvaalse Hoëveld en aan die Natalse grens. Ander sprekers was meer optimisties en het selfs, soos genl. CC Froneman, kans gesien om nog 'n jaar lank uit te hou.²³

Maar met die aansitting van 16 Mei het Botha hard geoordeel: "Men heeft gezegd, dat wij moeten vechten tot 'het bittere einde', maar niemand zegt, waar dat bittere einde is... Wij moeten niet het tijdstip, dat iedereen in zijn graf ligt, als het bittere einde beschouwen. Doen wij dat en handelen wij daarop, dan worden wij oorzaak van den dood van ons volk. Is het bittere einde niet daar, waar het volk gestreden heeft, totdat het niet meer kon?"²⁴

De la Rey - wat altyddeur as 'n onwrikbare voorstander van die voortsetting van die stryd beskou is - se onmiddellike reaksie kan as 'n keerpunt in die samesprekings beskou word. Hy het verklaar dat hy met die seën wat daar in die laaste tyd op sy burgers se wapens was, 'n vaste opdrag van hulle gehad het om by onafhanklikheid te staan. "Doch", het hy voortgegaan, "sedert ik hier gekomen ben en vernomen heb, hoe het in andere districten gesteld is, voel ik de geopperde bezwaren tegen het voortzetten van den oorlog... Er word gezegd: wij moeten vechten tot het bittere einde. De Commandant-Generaal heeft gevraagd, of dat bittere einde gekomen is.

²¹ Kestell en Van Velden, pp. 45-6.

²² *Ibid.*, pp. 51-2; De Kock, pp. 317-8.

²³ Kestell en Van Velden, pp. 55-60.

²⁴ Kestell en Van Velden, p. 84.

Elkeen moet dat voor zichzelf beslissen. Men moet er aan denken, dat alles - vee, goed, geld, man, vrouw en kind - opgeofferd is. Bij mij loopende vele mensehe bina naakt. Er zijn mensehe en vrouwe, die niets meer aan hebben, dan het scone vel op het naakte licaam. Is dit niet het bittere einde?... Daarom meen ik, dat de tijd nu gekome is om te onderhandelende met den vijand...²⁵ Ofskoon hy bygevoeg het dat indien hulle nie in die onderhandelinge met Brittanje kon kry wat hulle verlang nie, hy tot die einde sal staan, het De la Rey met hierdie uitspraak waarskynlik die weg tot vrede gebaan.

Hierdie standpunt het egter nie verhinder dat De Wet steeds vasgestaan het nie. Hy het steeds dieselfde gevoelens gehad as toe die oorlog nog gedreig het, was sy reaksie. Hy het aanvaar wat daar in die vergadering gesê is oor die algemene ellende in soveel distrikte van die ZAR en van die probleme om aldaar die oorlog aan die gang te hou. Maar, het hy gereken, die ongelukkige korrespondensie tussen die Boereregerings wat by Reitz in Britse hande geval het, het 'n jaar tevore dieselfde toestande geskilder as dit wat nou voorgestel is. "Toch wil de Vrijstaat den oorlog niet opgeven." Op die vergaderings om afgevaardigdes te kies, was hul onafhanklikheid die eerste vereiste. Die besluit was: "Houdt aan. Wij hebben alles veil gehad en hebben het nog." Die oorlog, reken hy, is 'n geloofsaak. "Als ik dit niet in het geloof had kunnen doen, zou ik nooit de wapens hebben opgenomen. Laten wij weer ons verbond met God vast maken. Wanneer wij onze oogen vestigen op het verledene, dan hebben wij grond om in vertrouwen voort te gaan."²⁶

Op 17 Mei is 'n kommissie, bestaande uit Botha, De Wet, De la Rey, Hertzog en Smuts, afgevaardig om met Kitchener in Pretoria oor vrede te onderhandel en dan die resultaat van hul werksaamhede aan die afgevaardigdes by Vereeniging ter goedkeuring voor te lê.²⁷

Vir die volgende tien dae, 19 tot 28 Mei, het die gesprek na Kitchener se hoofkwartiere by Melrose-huis in Pretoria verskuif. Op die eerste dag het Milner en Kitchener onmiddellik 'n naëwe voorstel afgeskiet wat FW Reitz, staatssekretaris van die ZAR, by Vereeniging gemaak het, naamlik dat die ZAR 'n deel van sy grondgebied (lees: die Witwatersrandse goudvelde en Swaziland) sou afstaan in ruil vir die behoud van binnelandse selfbestuur onder Britse oppertoesig. Ná 'n gesprek met Smuts oor die middaguur, het Milner en Kitchener met 'n konsep gekom wat basies die Middelburg-voorstelle behels het. Toe dit lyk of daar 'n dooiepoint kom,

²⁵ Ibid., p. 89.

²⁶ Ibid., pp. 91-2.

²⁷ Kestell en Van Velden, *De vredesonderhandelinge*, p. 97.

is daar ooreengekom dat Hertzog en Smuts saam met Milner 'n subkomitee vorm om op 21 Mei met 'n volledige konsep vorendag te kom.²⁸

Nieteenstaande die vorige weerstand was dit in wese tog die Middelburg-voorstelle wat op 21 Mei uit die pot gekom het. Smuts en Hertzog het wel daarin geslaag dat die Boereleiers die finale verdrag sou onderteken as die regering van onderskeidelik die Zuid-Afrikaansche Republiek en die Oranje-Vrystaat. Daarmee is verseker dat Brittanje se anneksasies van die republieke gedurende die oorlog nie erken word nie. In die daaropvolgende bespreking, waarby Botha, De Wet en De la Rey teenwoordig was, is die beginsel beding dat die Britse regering £3 miljoen beskikbaar sou stel om aan gerepatrieerdes en hulpbehoewendes bystand te verleen en waaruit ook behoorlik bewese eise van individue teen die regerings van die voormalige republieke gedek sou word.²⁹ Laasgenoemde was 'n verbetering op die £1 miljoen wat by Middelburg aangebied is, maar daar moet bygesê word dat die verskroeiende aarde-beleid tussen Februarie 1901 en Mei 1902 skade aan burgerlike besittings van meer as die verskil van £2 miljoen aangerig het.

Op dieselfde middag, 21 Mei, is hierdie konsepvoorstel aan die Britse regering getelegrafeer. 'n Week later, op 28 Mei, is die antwoord van die Britse regering aan die Boerekommissie in Melrose-huis voorgelê. Die dokument het tien klousules bevat en die Boere-afgevaardigdes by Vereeniging moes dit teen Saterdagmiddag 31 Mei aanvaar of verwerp met slegs 'n "ja" of 'n "nee". Die belangrikste punte was:³⁰

1. Die burgermagte in die veld sal hul wapens neerlê en koning Edward VII as hul wettige soewerein erken.
2. Burgers op kommando en in krygsgevangenekampe wat hulself aldus oorgee, sal na hulle wonings teruggebring word.
3. Hierdie burgers sal nie hul persoonlike vryheid of eiendom ontnem word nie.
4. Die Nederlandse taal sal in openbare skole onderrig word waar die ouers van kinders dit verlang, en in geregshoue toegelaat word.
5. Verteenwoordigende regering en uiteindelik selfregering (verantwoordelike regering) sal so spoedig moontlik ingevoer word.
6. Daar sal eers ná die invoering van selfregering oor stemreg vir swart mense beslis word.
7. 'n Bedrag van £3 miljoen sal beskikbaar gestel word om aan gerepatrieerdes en hulpbehoewendes bystand te verleen en waaruit ook behoorlik bewese eise van individue teen die regerings van die voormalige republieke gedek sal word.

²⁸ Ibid., pp. 99-116; De Kock, pp. 319-20.

²⁹ Kestell, *Met de Boeren-commando's* (Amsterdam, 1903), pp. 261-2.

³⁰ Kestell en Van Velden, pp. 134-6.

Milner het ook 'n aparte verklaring van die Britse regering oor die lot van die Kaapse en Natalse rebelle voorgelees. Hulle sou volgens die wette van hulle kolonies teregstaan, wat in effek beteken het dat hulle hul stemreg vir vyf jaar sou verloor.³¹

Op die oggend van 29 Mei het die regeringslede van beide republieke in die tent van 'n erg verswakke Steyn vergader om die rapport van die kommissie aan te hoor. Daar moes hulle van Steyn verneem dat hy vanweë sy siekte sy amp moes neerlê.³² Vir Steyn was dit 'n verligting, omdat hy deur sy siekte verhinder is om die vredesverdrag te onderteken en hy sodoende sy belofte van Desember 1899 kon nakom om nie sy hand op papier te sit waardeur die onafhanklikheid vernietig sou word nie.³³ Vir die aanvaarding van die Britse vredesvoorwaardes is 'n reuse struikelblok uit die weg geruim.

Dieselfde oggend, 29 Mei, het die kommissie aan die afgevaardigdes by Vereeniging verslag gedoen en só 'n laaste debat van drie dae oor die voortsetting van die oorlog ingelui. Burger het verduidelik dat hulle een van drie keuses het:

1. Om met die oorlog voort te gaan.
2. Om die Britse voorwaardes aan te neem.
3. Om onvoorwaardelik oor te gee.³⁴

Die eerste reaksie van die afgevaardigdes was om oor tegniese aspekte van die inhoud van die vredesvoorwaardes navraag te doen. Geen besluite is geneem nie.³⁵ Oor die middagpouse het die Vrystaatse afgevaardigdes vir die eerste maal in De Wet se tent die dramatiese nuus verneem dat Steyn deur sy siekte gedwing is om te bedank en dat De Wet as waarnemende staatspresident aangestel is.³⁶

Toe die drie keuses die middag aan die orde kom, was dit duidelik dat die Vrystaters nog met die stryd wou volhou, maar dat die meeste Transvalers van mening was dat dit hopeloos was om die stryd voort te sit. De la Rey het sy standpunt om die vredesvoorwaardes te aanvaar, opnuut bevestig. Hierdie byeenkoms, het hy verklaar, was die einde van die oorlog. Mense praat van geloof. Wat is geloof? Geloof is: "Heer, U wil geskied", nie: "my wil geskied om oorwinnaar te wees" nie. Hy het onvoorwaardelike oorgawe verwerp nou dat die volk van alles ontroof was. 'n

³¹ *Ibid.*, pp. 137-8 en 189.

³² Kestell, *Met de Boeren-commando's*, pp. 266, 268; JD Kestell, *Christiaan de Wet* (Kaapstad, 1920), p. 140.

³³ Van der Merwe, p. 103.

³⁴ Kestell en Van Velden, pp. 142-5.

³⁵ *Ibid.*, pp. 145-51.

³⁶ Kestell, *Met de Boeren-commando's*, pp. 268-9.

Ander weg was om met die stryd voort te gaan. Maar hy was daarvan oortuig dat as hulle dít doen, die een distrik na die ander die wapen sal neerlê - sal móét neerlê - en die oorlog só tot 'n oneervolle einde sal kom. Al wat oorgebly het, was om die Britse voorwaardes aan te neem, want dit het darem minstens íéts beding.³⁷

De Wet het sy standpunt van 16 Mei herhaal, naamlik dat hulle vooruitsigte nou niks verskil het van wat dit aan die begin van die stryd was nie. Hy het vurig gepraat, en afgesluit met die oproep: "Laten wij dezen bittere strijd volhouden en als één man zeggen: Wij houden vol - het komt er niet op aan hoe lang, maar totdat wij onze onafhankelijkheid over ons bevestigd krijgen."³⁸

In die sessies van 30 Mei het die meningsverskil voortgeduur. JF Naudé van die ZAR het aangekondig dat sy kiesers hom opdrag gegee het om nie die onafhanklikheid prys te gee nie, en, met respek aan die regsgeleerdes, staan hy daarby. Sedert Botha in (Oktober) 1900 by Warmbad verklaar het: "Wij hebben niets meer te verliezen, doch alles te winnen. Laten wij dus voortgaan", het niks verander nie.³⁹ Genl. JCG Kemp het Naudé se standpunt onderskryf, en teen die vredesvoorwaardes beswaar gemaak. Die Hollandse taal, sê hy, sal toegelaat word waar die ouers dit verlang; maar wat help dit teen Milner se opmerking (teenoor Hertzog) dat hy slegs een taal wil hê? Hulle het lank gestry vir hulle onafhanklikheid, maar twee jaar gelede was alles net so donker soos nou. "Ik moet mijn opdracht uitvoeren en staan bij onze onafhankelijkheid."⁴⁰

Daarteenoor het Botha en Smuts blyke gegee van hul toekomstige formidabele samewerking. 'n Jaar tevore, het Botha verklaar, het hulle by Waterval besluit om die oorlog kragtig voort te sit. Maar wat het dit hulle gehelp? Twintigduisend vroue en kinders het in die konsentrasiekampe gesterf, byna die helfte van die burgers is in krygsgevangenskap, honderde burgers het op die slagveld omgekom. Toe hy destyds by Warmbad gepraat het, was die kommando's aldaar tweeduisend man sterk, nou het dit slegs 480 getel. Die Boere se groot krag het altyd daarin gelê dat hulle in elke distrik 'n kommando, hoe klein ook al, kon hou, wat die vyand gedwing het om sy groot leërs oor die hele land te versprei. Maar indien die Boere nou 'n gedeelte van hul land vanweë gebrek aan voedsel moet opgee, dan moet hulle na 'n ander deel trek: "Met andere woorden, wij moeten concentreren en daarin ligt een groot gevaar voor ons, want daardoor wordt de vijand in staat gesteld, zijne groote machten tegen ons te concentreren en onze val zal spoedig daarop moeten volgen." Dan besluit hy: indien hulle tot die oortuiging gekom het dat

³⁷ Kestell en Van Velden, pp. 161-3.

³⁸ *Ibid.*, pp. 169-74.

³⁹ *Ibid.*, pp. 177-8.

⁴⁰ *Ibid.*, pp. 199-200.

hulle saak hopeloos is, dan is die vraag of hulle die reg het om nog 'n enkele burger te laat doodskiet. "Ons doel moet zijn, in 't belang van ons volk te handelen."⁴¹

Smuts het ondersteunend verklaar dat hy hom tot dusver nie in die bespreking ingemeng het nie, maar dat sy regering met sy standpunt bekend is. Hy moet erken dat die Boere uit 'n militêre oogpunt nog met die stryd kan voortgaan. Hulle saak is egter nie net 'n krygssaak nie maar ook 'n volksaak: "Wij mogen niet het Afrikaansche volk voor de onafhankelijkheid opofferen... Hoe langer wij zullen voortgaan, hoe grooter die verwijdering worden zal tusschen ons en het doel waarvoor wij gevochten hebben... Broeders, wij hebben besloten tot het bittere einde te staan; laten wij als mannen erkennen, dat dat einde voor ons gekomen is..."⁴²

Saterdag 31 Mei het aangebreek. Bewus van die verantwoordelikheid om daardie dag nog op die Britse vredesvoorwaardes te antwoord, maar ook dat daar nog verdeeldheid heers, stel De Wet voor dat 'n kommissie bestaande uit Hertzog en Smuts 'n dokument moet optrek waarin die sienswyse van die vergadering saamgevat word. Terselfdertyd moet die Transvaalse en Vrystaatse afgevaardigdes apart vergader om 'n ooreenkoms te probeer bereik.⁴³

De Wet het sedert sy laaste betoog die aand van 29 Mei 'n geestesverandering ondergaan. In sy tent het hy die Vrystaatse afgevaardigdes daarop gewys dat daar geen kans meer was om die stryd voort te sit nie. Hulle moet nie verdeeld wees nie, maar indien moontlik eenparig vir één voorstel stem. Kestell het ná die oorlog van dié oomblik simpatiek getuig: "Ik zie hem nog, dien onbuigbaren man, met zijn doordringende oogen, zijn sterken mond en kin - ik zie hem nog daar als een leeuw in een hinderlaag gevallen. Hij wil niet, hij kan niet, maar hij moet den strijd opgeven."⁴⁴

Waarom dan die geestesverandering? De Wet was bewus van Steyn se laaste opdrag aan hom dat, "indien de Transvalers mochten besluiten om vrede te maken en als het hem duidelijk was dat hij hen niet zou krijgen om in de strijd te volharden, hij dan ook maar moest ingeven".⁴⁵ Dit moes by hom gespoek het, en al het hy nog die aand van 29 Mei sterk standpunt ingeneem vir die voortsetting van die stryd, het sy praat in die volgende twee dae byna opgedroog, asof hy hom geestelik geherpositioneer het. Moontlik het die verantwoordelikheid van die waarnemende presidentskap swaar op sy skouers gerus. Maar klaarblyklik het die keerpunt gekom toe Botha en De la Rey hom vroeg die oggend van 31 Mei opgesoek en aangetoon

⁴¹ Ibid., pp. 185-91.

⁴² Ibid., pp. 193-6.

⁴³ Ibid., p. 208.

⁴⁴ Kestell, *Met de Boeren-commando's*, p. 276.

⁴⁵ Van der Merwe, p. 99; De Kock, p. 324.

het dat dit tog nou duidelik was dat hulle nie die stryd kon voortsit nie. Waarom sou daar nog verdeeldheid wees? Hulle was in die stryd tot op die laaste oomblik één, dan was dit mos verkeerd om op die laaste oomblik verdeeld te wees? Eindelik het De Wet toegestem.⁴⁶

Ná ruim 'n uur het die afgevaardigdes weer byeengekóm om die Hertzog-Smutsvoorstel aan te hoor. Die vergadering, só het dit gelui, het met leedwese kennis geneem van die Britse vredesvoorwaardes. Hulle het die toestand van land en volk ernstig oorweeg en veral op die volgende feite gelet:

Ten eerste, die algehele verwoesting van die grondgebied van die Republieke, met die afbranding van plase en dorpe en die vernietiging van lewensmiddele wat nodig is vir die Boerevroue en -kinders in die veld en die burgers op kommando;

ten tweede, die lyding en sterftes van die vroue en kinders in die konsentrasiekampe;

ten derde, die bedreiging wat gewapende swartes as deelnemers in die stryd teen die Boere bied;

ten vierde, die Britse proklamasies wat dreig om die burgers van hul eiendom te ontnem;

ten vyfde, die onvermoë van die kommando's om enige Britse krygsgevangenes aan te hou, terwyl gevange burgers na krygsgevangenkampe in die buiteland gestuur word en slegs 'n klein gedeelte van die oorspronklike Boere-krygsmagte nog in die veld is;

en ten sesde, dat die oorblywende burgers teen 'n geweldige oormag van die vyand veg en bowendien die noodsaaklike lewensmiddele moet ontbeer, en dat hulle, nieteenstaande alle pogings en opofferings, geen kans op 'n oorwinning meer voorsien nie.

Verdoemend is daar tot die gevolgtrekking gekóm:

"Deze vergadering is dus van meening, dat er geen redelijke grond is te verwachten, dat door het voortzetten van den oorlog het volk zijne onafhankelijkheid zal blijven behouden, en beschouwt, dat onder de omstandigheden het volk niet gerechtvaardigd is, met den oorlog voort te gaan, daar zulks alleen kan strekken tot den maatschappelijken en stoffelijken ondergang niet alleen van ons, maar ook van ons nageslacht.

⁴⁶ Kestell, *Met de Boeren-commando's*, p. 275; Kestell, *Christiaan de Wet*, p. 142.

"Gedrongen door bovenstaande omstandigheden en beweegredenen, draagt deze Vergadering beiden Regeeringen op, het voorstel van Z.M. Regering aan te nemen en namens het volk der beide Republieken hetzelfde te ondertekenen."⁴⁷

Kmdt. HPJ Pretorius, gesekondeer deur genl. C Botha, het daarop die Hertzog-Smuts-dokument as 'n voorstel by die vergadering ingedien - slaag dit, word die Britse vredesvoorwaardes aanvaar en is die republieke hul onafhanklikheid kwyt.

Toe die vergadering om twee-uur die middag byeenkom, het 54 afgevaardigdes hulle ten gunste van die voorstel uitgespreek. De Wet se stem was een daarvan. Ses was daarteen - drie Vrystaters (geul. CCJ Badenhorst en kmdte. AJ Bester en CA van Niekerk) en drie Transvalers (genl. JCG Kemp, kmdt. JJ Alberts en JF Naudé).⁴⁸

Plegtig het Burger vir die laaste keer in 'n vergadering van afgevaardigdes van die republieke gepraat: "Wij staan hier bij het graf van de twee Republieken... Laat ons onze hand niet terug trekken van te doen wat onze plicht is. Laat ons God bidden ons te leiden en ons te wijzen, hoe wij ons volk bij elkander zullen houden..."⁴⁹

Van die emosie het CA van Niekerk later vertel:

"Wat daar toe deur my hart gegaan het, kan deur geen pen beskryf word nie.... Dit was asof die doods-klok oor ons gelui het. Daar is nie gepraat nie. Ons het net versteend, in diepe stilte daar gesit..."

"Daar het ek manne gesien wat vir geen bom of kanon enige vrees gekoester het nie en wat blymoedig enige opoffering vir die behoud van ons onafhanklikheid sou maak, sy lewe daarvoor veil sou gehad het. Maar nou was hy gebreek, verslae, verstomd, sy lyding onbeskryflik."⁵⁰

Die belangrike vraag is nou waarom die afgevaardigdes by Vereeniging ten gunste van vrede gestem het. Hertzog en Smuts het wel ses redes in hul voorstel gemeld, maar 'n ontleding van die besprekings van die afgevaardigdes bring 'n meer genuanseerde prentjie na vore.

⁴⁷ Kestell en Van Velden, pp. 209-11.

⁴⁸ Ibid., pp. 211-2.

⁴⁹ Ibid., pp. 212-3.

⁵⁰ HC Hopkins, *Maar één soos hy. Die lewe van kommandant CA van Niekerk* (Kaapstad, 1963), p. 142.

Soos in Tabela 1 en 2 gesien kan word, is dit in die eerste plek duidelik dat die gebrek aan graan en vee wat in veral Oos- en Suidoos-Transvaal en die Heilbrondistrik in die Vrystaat krities was, 'n baie belangrike rede vir die finale oorgawe was. Jock Haswell het in sy studie oor volksleërs spesifiek na die Boerekommando's verwys met sy uitspraak dat een van die grootste voordele van die guerrillavegters moontlik die affiniteit is wat hulle met hul operasionele gebied het: "They live off it, feeding at the houses of those who sympathize, or who have been coerced into sympathy, with their cause, and while they have sympathizers, and while there are lonely farmhouses where they can pick up supplies, they have great freedom of action."⁵¹ In die guerrillafase het die burgers egter nie meer oor die voordele beskik soos deur Haswell beskryf nie. Kitchener se verskroeiende aarde-beleid waarvolgens in die republieke alle bekoimbare vee afgemaai en graan vernietig is, en die vroue en kinders na konsentrasiekampe weggevoer is, en daar bowendien 'n netwerk van blokhuislinies opgerig is om die bewegings van die kommando's te beperk (kyk Tabela 1 en 2), het beteken dat die burgers met die winter van 1902 op hande 'n nypende gebrek aan lewensmiddele ervaar het. Daar was veral in die Heilbrondistrik in die Vrystaat en sowat elf distrikte in Oos-en Suidoos-Transvaal, naamlik Bethal, Carolina, Ermelo, Heidelberg, Piet Retief, Lydenburg, Middelburg, Springs, Utrecht, Vryheid en Wakkerstroom, dit wil sê die helfte van die ZAR, 'n baie ernstige krisis. Waar ander streke nog lewensmiddele van beter bedeelde distrikte kon kry, was dit vanweë meer doeltreffende blokhuislinies hier nie moontlik nie.⁵² Tydens die vredesamesprekings het Botha herhaal wat genl. PR Viljoen gesê het, naamlik dat indien die Boere vanweë 'n voedseltekort elf distrikte moes opgee, soos hulle binnekort verplig sou wees om te doen, hulle hul magte sou moes konsentreer en dit die vyand in die geleentheid sou stel om dieselfde te doen met noodlottige gevolge vir die Boeremagte.⁵³

'n Tweede rede vir die besluit om ten gunste van vrede te stem wat nou hiermee saamgehang het, was die toenemende bedreiging wat swart mense vir die kommando's ingehou het. Enersyds was daar teen die einde van die oorlog in die Britse leër, benewens die groot getalle blanke soldate, minstens 10 000 en waarskynlik soveel as 30 000 gewapende swart mense en bruin mense teen die sowat 20 000 burgers in die veld ontplooi.⁵⁴ As militêre faktor kon hulle nie deur die Boere geïgnoreer word nie. Andersyds was swart mense in gebiede binne en aangrensend aan die ZAR 'n ernstige bedreiging vir die burgers op kommando, soos uit Tabel 3 gesien kan word. Dit was veral so in die digbewoonde swart gordel wat gestrek het van Wes-

⁵¹ J Haswell, *Citizen armies* (Londen, 1973), p. 139.

⁵² Kestell en Van Velden, pp. 68, 70 en 85; SB Spies, *Methods of barbarism?* (Kaapstad, 1977), p. 86; Du Preez, p. 434.

⁵³ Kestell en Van Velden, pp. 68 en 85.

⁵⁴ F Pretorius, *Kommandolewe tydens die Anglo-Boereoorlog 1899-1902* (Kaapstad, 1991), p. 288.

Tabel 1
ZAR-verslae by Klerksdorp en Vereeniging

Distrikte en afgevaardigdes	Graan	Vee	Blokhuislinies
Bethal (HS Grobler)	Geen	Geen	Groot probleem
Bloemhof (JF de Beer)	Nie volop	Nie volop	
Carolina (JL Grobler)	2-3 maande	Genoeg	Groot probleem
Ermelo (JNH Grobler)	2-3 maande	Genoeg	Groot probleem
Heidelberg (HA Alberts)	Geen	Geen; kry van OVS	Groot probleem
Krugersdorp (JCG Kemp)	Geen	Weinig	Groot probleem
Lichtenburg (JG Celliers)	Volop	Volop	Groot probleem
Lydenburg (DJ Schoeman)	Geen	Geen	Groot probleem
Middelburg (suid van spoor) (J de Clercq)	Weinig	Geen	Groot probleem
Middelburg (noord van spoor) (CH Muller)	1 maand	2 maande	
Piet Retief (C Botha)	2 maande	Geen	Groot probleem
Potchefstroom (PJ Liebenberg)	Geen		Groot probleem
Pretoria (suid van spoor) (DJ Opperman)	Geen	Geen; kry van OVS	Groot probleem
Pretoria (noord van spoor) (PL Uys)	1 maand	Genoeg	
Standerton (CJ Brits)	Geen	Geen	Groot probleem
Swaziland (C Botha)	Byna geen	Geen	Groot probleem
Utrecht (BH Breytenbach)	Geen	Taamlik	Groot probleem
Vryheid (C Birkenstock en JF Jordaan)	Skaars	Geen	Groot probleem
Wakkerstroom (HJ Bosman)	2 mnde; ernstig	Byna geen	Groot probleem
Waterberg (CF Beyers)	Oorvloed	Oorvloed	Groot probleem
Wolmaransstad (SP du Toit)	Skaars	Goed	Groot probleem
Zoutpansberg (CF Beyers)	Oorvloed	Oorvloed	

Bron: Kestell en Van Velden, *De vredesonderhandelinge*.

Tabel 2
Vrystaat-verslae by Klerksdorp en Vereeniging

Distrikte/afgevaardigdes	Graan	Vee	Blokhuislinies
Bethlehem (AM Prinsloo)	Kan nie kla nie	Volop	Verhoed voedselverspreidings
Bloemfontein (AJ Bester)			
Bloemfontein - NW (CCJ Badenhorst)	Genoeg om ander te help	Genoeg vir 1 jaar	
Bloemfontein - SW (TK Nieuwoudt)	Weinig	Weinig	
Boshof (CCJ Badenhorst)	Genoeg om ander te help	Genoeg vir 1 jaar	
Fauresmith (TK Nieuwoudt)	Slegs 70 sakke	Geen	
Ficksburg (AM Prinsloo)	Kan nie kla nie	Volop	Verhoed voedselverspreiding
Frankfort (W Wessels)	Beskikbaar	Buit; genoeg vir 3 maande	
Harrismith (W Wessels)	Beskikbaar	Buit; genoeg vir 3 maande	
Heilbron (FE Mentz)	Bietjie mielies	Slegs 5 beeste	Groot probleem
Heilbron (JAP v.d. Merwe)		Weinig; buit; kan vir 1 jaar uithou	
Heilbron (FJWJ Hattingh)	Volkome uitgeput; kry van Bethlehem	Volkome uitgeput; kry van Bethlehem	
Hoopstad (DFH Flemming)		Weinig; wel wild	
Jacobsdal (TK Nieuwoudt)	Weinig	Weinig	
Kroonstad (FJWJ Hattingh)	Genoeg vir 1 jaar	Genoeg vir 1 jaar	
Kroonstad - W (CCJ Badenhorst)	Genoeg om ander te help	Genoeg vir 1 jaar	
Ladybrand (CC Froneman)	Genoeg vir 1 jaar	Genoeg	
Philippolis (TK Nieuwoudt)	Weinig	Weinig	
Rouxville (GA Brand)	Weinig; buit; kan vir 1 jaar uithou	Geen; buit; kan vir 1 jaar uithou	'n Probleem
Vrede (W Wessels)	Beskikbaar	Buit; genoeg vir 3 maande	
Vredefort (CA van Niekerk)		Weinig; buit; genoeg vir 1 jaar	'n Probleem
Winburg (CC Froneman)	Genoeg vir 1 jaar	Genoeg	

Bron: Kestell en Van Velden, **De vredesonderhandelings**.

Transvaal oor Noordwes- en Noord-Transvaal, deur na Oos- en Suidoos-Transvaal en hoofsaaklik die Tswana, die Pedi en die Zoeloe ingesluit het. Nie alleen het hulle hul gebiede vir die kommando's ontoeganklik gemaak nie, maar ook blanke bewoonde gebied vir hulself toegeëien en sodoende die bewegingsvryheid van die kommando's, wat reeds uiters beperk was vanweë Kitchener se dryfjagte tussen die blokhuislinies, verder ingekort. Bowendien was dit juis in hierdie afgeleë gebiede waar die kommando's tevore vee kon aanhou en versteekte saailande aanlê, sodat ook die lewensmiddele-posisie van die Boeremagte daardeur aangetas is. En dan was die swart gemeenskappe ook 'n bewese militêre bedreiging vir die Boere, soos verskeie aanvalle op geïsoleerde kommando's getuig. Die Holkransmoord die nag van 5 Mei 1902 op 56 burgers van die Vryheidkommando deur 'n Qulusi-impi van Zoeloeland kort voor die samesprekings by Vereeniging, het trouens 'n diep indruk op die bekommerde Boere-afgevaardigdes gemaak.⁵⁵

Soos uit Tabela 3 en 4 bemark kan word, was 'n derde rede vir die besluit om tot vrede in te stem, die uiters onveilige posisie van die Boerevroue en -kinders wat in vrouelaers of kleiner groepies in die veld rondgeswerf het. Dit was ongetwyfeld 'n vergissing van Hertzog en Smuts om die posisie van die rondswerwende vroue en kinders nie as een van die redes vir oorgawe in hul opgestelde dokument te noem nie, veral as in aanmerking geneem word dat Botha by Vereeniging verklaar het dat die toestand van hierdie vroue waarlik die allertreurigste saak was waarmee hy in die oorlog te doen gehad het.⁵⁶ Hul dilemma is eintlik reeds in die vorige twee redes saamgevat, aangesien die beleid van verskroeiende aarde daartoe gelei het dat dié families in die veld met moeite self vir lewensmiddele kon sorg of deur die kommando's daarvan voorsien kon word, en gewapende swart groepe hulle bedreig en ook soms aangeval het. Die lot van hierdie families is in 1902 vererger deurdat geen Boerevroue en -kinders sedert Desember 1901 in die konsentrasiekampe opgeneem is nie, maar die Britse kolonnes voortgegaan het om gesaaides te vernietig en vee af te maai. Met die vrede was daar nog sowat 12 000 tot 14 000 Boerevroue en -kinders in die veld, waarvan ongeveer 10 000 in die ZAR en tussen 2 000 en 4 000 in die Vrystaat was.⁵⁷

⁵⁵ *Ibid.*, pp. 298-300; Spies, *Methods of barbarism?*, pp. 291-2; P Warwick, *Black people and the South African War 1899-1902* (Cambridge, 1983), pp. 90-3 en 100-1; Du Preez, pp. 295-9.

⁵⁶ Kestell en Van Velden, p. 56.

⁵⁷ Pretorius, p. 333; Spies, *Methods of barbarism?*, pp. 290-1; Du Preez, p. 301.

Tabel 3
ZAR-verslae by Vereeniging

Distrikte en afgevaardigdes	Swart mense	Boeregesinne	Perde
Bethal (HS Grobler)	Vyandig; gewapend	300 mense; ellendig	Baie swak
Bloemhof (JF de Beer)		Groot gebrek	28% voetganger
Carolina (JL Grobler)	Vyandig; gewapend	Treurigste omstandighede	Swak
Ermelo (JNH Grobler)	Vyandig; gewapend	Treurigste omstandighede	Baie swak
Heidelberg (HA Alberts)			Baie swak
Krugersdorp (JCG Kemp)			
Lichtenburg (JG Celliers)			Goed
Lydenburg (DJ Schoeman)	Vyandig; gewapend	Sorgwekkend	
Middelburg (suid van spoor) (J de Clercq)		50 gesinne; sorgwekkend	Baie swak
Middelburg (noord van spoor) (CH Muller)	Vyandig	Bedreig deur gewapende swart mense	Baie swak
Piet Retief (C Botha)	Vyandig; gewapend	65 families; sorgwekkend	Baie swak
Potchefstroom (PJ Liebenberg)		93 gesinne + OVS-gesinne; ellendig	20% voetganger
Pretoria (suid van spoor) (DJ Opperman)		Voedselgebrek	Baie swak
Pretoria (noord van spoor) (PL Uys)	Vyandig		50% voetganger
Standerton (CJ Brits)	Vyandig; gewapend		Baie swak
Swaziland (C Botha)			
Utrecht (BH Breytenbach)	Vyandig		
Vryheid (C Birkenstock en JF Jordaan)	Vyandig	Sorgwekkend	Skaars; baie swak
Wakkerstroom (HJ Bosman)	Vyandig	Sorgwekkend	Baie swak
Waterberg (CF Beyers)	Op 'n manier vriendskaplik		Perdesiekte
Wolmaransstad (SP du Toit)		500 families	Baie swak
Zoutpansberg (CF Beyers)	Vyandig		Perdesiekte

Bron: Kestell en Van Velden, *De vredesonderhandelinge*.

Tabel 4
Vrystaat-verslae by Klerksdorp en Vereeniging

Distrikte/afgevaardigdes	Swart mense	Boeregesinne	Perde
Bethlehem (AM Prinsloo)			
Bloemfontein (AJ Bester)			Elke burger minstens 2
Bloemfontein - NW (CCJ Badenhorst)			
Bloemfontein - SW (TK Nieuwoudt)		Slegs 3 vroue in Biftn SW, Fsmth, Jacdal en Phipolis	Spekvet
Boshof (CCJ Badenhorst)			
Fauresmith (TK Nieuwoudt)		Slegs 3 vroue in Biftn SW, Fsmth, Jacdal en Phipolis	Spekvet
Ficksburg (AM Prinsloo)			
Frankfort (W Wessels)			
Harrismith (W Wessels)			
Heilbron (FE Mentz)		200 families; grootste probleem	Sleg; geen voer
Heilbron (JAP v.d. Merwe)	'n Probleem		
Heilbron (FJWJ Hattingh)			
Hoopstad (DFH Flemming)			
Jacobsdal (TK Nieuwoudt)		Slegs 3 vroue in Biftn SW, Fsmth, Jacdal en Phipolis	Spekvet
Kroonstad (FJWJ Hattingh)			
Kroonstad - W (CCJ Badenhorst)			
Ladybrand (CC Froneman)	Besonder vreedzaam; voorsienklere uit Basoetoland	80 gesinne	
Philippolis (TK Nieuwoudt)		Slegs 3 vroue in Biftn SW, Fsmth, Jacdal en Phipolis	Spekvet
Rouxville (GA Brand)		Slegs 9 vroue	
Vrede (W Wessels)			
Vrededorp (CA van Niekerk)			
Winburg (CC Froneman)	Besonder vreedzaam		

Bron: Kestell en Van Velden, De vredesonderhandelinge.

Die lyding en sterftes van die Boerevroue en -kinders in die konsentrasiekampe kan as 'n vierde rede beskou word waarom die Boereleiers op vrede besluit het. Ofskoon daar by die voorlopige samesprekings by Klerksdorp tussen 9 en 11 April 1902 geen verwysing daarna was nie, het die afgevaardigdes by Vereeniging, soos SB Spies aandui, wel deeglik hul besorgdheid oor die saak uitgespreek. Hulle het trouens sedert Augustus 1901 verskeie kere by Kitchener daaroor beswaar gemaak. Sommige sprekers by Vereeniging was ook bekommerd oor die afbrekende sedelike invloede waaraan die Boerevroue in die kampe blootgestel was.⁵⁸ Geen afdoende bewys kon gevind word dat die Boereleiers en die burgers daarvan bewus was dat die sterftes in die kampe ná Oktober 1901 afgeneem het nie.⁵⁹ Die sterftesyfer was 3 205 in Oktober 1901, 2 926 in November, 2 572 in Desember, 1 477 in Januarie 1902, terwyl dit in Februarie 1902 tot 628 en in Mei 1902 tot omstreeks 190 gedaal het.⁶⁰ Indien die leiers van die afname bewus was, was dit vir hulle kenelik steeds onaanvaarbaar hoog. Vir 'n volk wat besef het dat hy vir sy voortbestaan veg, is enige verdere grootskaalse sterftes trouens as rampspoedig beskou.

By Vereeniging is die hoop op buitelandse intervensie om die oorlog te beëindig en die Republieke hul onafhanklikheid te verseker, finaal laat vaar.⁶¹ Dit het 'n vyfde rede na vore gebring waarom die Boereleiers bereid was om die ongunstige vrede te aanvaar, naamlik die besef dat Brittanje nie deur die kwynende Boeremagte alleen militêr verslaan sou kon word nie. Die militêre aktiwiteite van die kommando's in veral Suid- en Suidoos-Transvaal het gedaal na 'n vlak waar vlug voor die vyandelike kolonnes en die soek van voedsel die belangrikste funksies was.⁶²

Die negatiewe uitwerking wat voetgangers in die guerrillafase op die oorlogspoging van die Boere gehad het, kan uit Tabela 3 en 4 rakende perde waargeneem word. Met die samesprekings te Vereeniging het Botha bekendgemaak dat daar in daardie stadium in die hele ZAR 10 816 man op kommando was waarvan 3 296 voetgangers was.⁶³ Voetgangers het dus aan die einde van die oorlog 30,5% van die ZAR-magte uitgemaak - feitlik dubbeld soveel as die syfer van 15,5% vir die kommando's van Pretoria, Middelburg, Bethal, Krugersdorp, Ermelo en Wakkerstroom met die uitbreek van die oorlog.⁶⁴ Hoe skadelik die groot getal onbeweeglike voetgangers in die guerrillafase vir 'n oorlogspoging was waar daar op mobiliteit staat-

⁵⁸ Kestell en Van Velden, pp. 86, 94, 167, 181, 183, 195, 202 en 204; Spies, pp. 289-90.

⁵⁹ Pretorius, pp. 328-9; Spies, *Methods of barbarism?*, pp. 287-9. 'n Opmerking in pres. Steyn se herinneringe dat die toestand van die vroue in die kampe in die laaste maande veel verbeter het, (Van der Merwe, p. 87) is moontlik met agterna-insig gemaak.

⁶⁰ E. Hobhouse, *Die smarte van die oorlog en wie dit gely het* (Kaapstad, 1941), Aanhangsel C, p. 408; Spies, *Methods of barbarism?*, p. 254.

⁶¹ Du Preez, pp. 256-62 en 428.

⁶² *Ibid.*, p. 446.

⁶³ Kestell en Van Velden, p. 56.

⁶⁴ Pretorius, p. 366.

gemaak is, blyk uit 'n opmerking van De la Rey: "Zonder een paard betekend een boer als Krygsman niets. Dikwyls heeft men getracht om den boer te voet te laten vechten maar geen enkele officier is er ooit in geslaagd, dus ging het met ons zoo dat een paard te verliezen betekende een man verloren en elken paard van den vyand genomen was weer een boer meer op het slagveld."⁶⁵

'n Laaste rede waarom die afgevaardigdes by Vereeniging ten gunste van vrede gestem het, was die gebrek aan wapens en veral ammunisie by baie burgers in die guerrillafase. Aangesien die Boere in hierdie fase afhanklik was van buit uit die Britse arsenaal, het onsuksesvolle en ongereelde krygsoperasies beteken dat daar 'n gebrek aan ammunisie was vir die aanvalle wat so noodsaaklik was om militêre sukses te belaa. Ook wat ammunisie betref, was die gebrek veral in Oos-Transvaal opvallend en het dit Botha volgens sy eie erkenning slapelose nagte besorg.⁶⁶ Ammunisie was teen einde Januarie 1902 in dié gebied so skaars dat Ben Viljoen teenoor Botha erken het dat hulle liever vlug as veg.⁶⁷ Die gevolg hiervan was 'n grootskaalse gebrek aan militêre aktiwiteit, wat op sy beurt 'n demoraliserende uitwerking op die Boere gehad het.

Ná die stemmery die middag van 31 Mei het die regeringslede van beide republieke vinnig per trein na Pretoria gereis. Skuins voor elfuur die aand kom hulle by Melrose-huis aan, waar hulle in die ruim eetkamer die besluit van die afgevaardigdes nog 'n keer deurlees. Dan neem Milner en Kitchener aan die hoof van die tafel plaas, aan die suidekant van die vertrek, met die ZAR-lede aan Milner se linkerkant, en die Vrystaatse lede regs van Kitchener. Dit is vyf oor elf. Burger teken eerste. Dan is dit FW Reitz se beurt. In 'n dramatiese gebaar staan hy op, en met die pen in die regterhand verklaar hy plegtig dat hy sy naam bloot as staatsekretaris teken - nie as FW Reitz nie. Dan is dit Botha, De la Rey, genl. Lukas Meyer, en JC Krogh aan die onderpunt van die tafel se beurt. Die dokument word oorgeskuif na De Wet. Het Milner onder andere na hóm verwys toe hy later daardie aand aan 'n vriend skryf: "If anything could make me relent towards Boers, it was the faces of some of the men who sat round the table to-night. There was no mistaking the fact that some of them felt it deeply, with all their characteristic self-possession"⁶⁸

⁶⁵ Transvaalse Argiefbewaarplek (TAB), A547, Genl. JH de la Rey-versameling, 17, Herinneringe van De la Rey, pp. 104-5.

⁶⁶ TAB, Dr. GS Preller-versameling, 11, Brief, L Botha-JC Smuts, 14 Februarie 1901, p. 80.

⁶⁷ *Ibid.*, 34, Brief, BJ Viljoen-L Botha, 23 Januarie 1902, p. 116.

⁶⁸ C Headlam (red.), *The Milner papers, South Africa 1899-1905*, II, Brief, Milner-Vriend, 31 Mei 1902, p. 365; De Kock, p. 325.

Vervolgens teken Hertzog, dan waarnemende goewermentssekretaris WJC Brebner, Genl. CH Olivier teken laaste namens die Boere. Ten slotte teken Kitchener as "Kitchener of Khartoum", en Milner slegs "Milner".⁶⁹

Aangrypend lees die notule van die verrigtinge: "Het document was geteekend. Alles zwiigt in dat vertrek, waar er zoo veel gesproken werd. Nog zit men een oogenblik stil. Daar staan de leden van de Regeeringen der nu gewezen Republieken als verbijsterd op om de zaal te verlaten. Lord Kitchener gaat van den een tot den ander en biedt ieder de hand: 'We are good friends now!' zegt hij. Daarop verliet men de zaal."⁷⁰

⁶⁹ Kestell en Van Velden, p. 214. Die notulehouders fouteer kennelik met die volgorde waarin die Vrystaatse en Transvaalse regeringslede gesit het. So ook met Brebner se voorletters wat hulle verkeerdelik as WCJ aangee. Vgl. met 'n foto van die handtekeninge in F Pretorius (red.), *Ver-skroeiende aarde* (Kaapstad, 2001), p. 33.

⁷⁰ Kestell en Van Velden, pp. 214-5.